

ČESKÁ SOCIOLOGIE A OTÁZKY FILMU PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE (1945 – 1970)

Emanuel Pecka

Konec druhé světové války přivítali s nadšením všichni čestní vědci, zvláště pak pracovníci v oboru společenských věd, mezi nimi na předním místě sociologové. Již na květen a červen roku 1945 ohlásil své přednášky o sociologii profesor Ludvík Svoboda. Přednášky pořádal tehdejší Ústav pro sociální a hospodářskou výchovu ve velkém sále Ústřední knihovny hlavního města Prahy. Celý kurs byl veden ve velmi optimistickém duchu a tolerantně tak, aby sociologická teorie působila i jako významný faktor výchovy k demokracii. L. Svoboda kladl důraz na pochopení kategorie „sociálního konsensu“, která měla klíčové postavení v sociologických úvahách všech předních českých sociologů, především v dílech Inocence Arnošta Bláhy a Emanuela Chalupného. Profesor Svoboda zde uvedl: „Kdybychom se podívali na určité historické dění v celku, to znamená, kdybychom si udělali průřez společností za daného okamžiku, pak bychom viděli, že ty jednotlivé složky jsou v souhlase, ale že ten souhlas je větší nebo menší; to souvisí s vývojem. Vidíme, že v každé společnosti je tendence, aby ty složky byly ve shodě. To je to, čemu se říká v sociologii sociální konsensus čili sociální shoda. Ta shoda záleží v tom, že určitá sociálně ekonomická základna má za následek určitou společenskou stavbu, ta má za následek určité vztahy a ty mají za následek různé ideologie.“¹⁾

Svobodův výklad odpovídal existujícímu sociálnímu konsensu všech těch vrstev národa, které prožívaly radost z vítězství nad fašismem. V duchu tohoto konsensu bylo i vystoupení Josefa Ludvíka Fischera případně nazvané Den po válce. J. L. Fischer byl přesvědčen, že nastala doba, kdy tvorba sociálně

1) L. Svoboda, *Nástin socialistické ideologie*. Praha 1946, s. 69.

spravedlivého řádu ve společnosti je zájmem naprosté většiny národa. Proto nesouhlasil s názory, které propagovaly potřebu budovat přechodné poválečné období v podobě diktatury proletariátu a varoval před dogmatickým přejímáním marxismu. „Dovolte,“ napsal J. L. Fischer, „abych při vší úctě, kterou mám k dílu Marxovu a Engelsovu jako dílům vědeckým, při všem uznání, jehož zasluhuje jejich ekonomické pojetí dějin jako heuristická metoda, mnohdy neobyčejně plodná, jindy zas stejně scestná, při všem uznání, jež osobně chovám vůči dialektické metodě, spatřuje v ní úkol, dokonce velmi časový, který ovšem bude musit být plněn bez ohledu na částečné a mnohdy velmi sporné výsledky, na tomto poli vytěžené Marxem i Engelsem, dovolte, abych při tom všem prostě konstatoval, že vědecké ani filozofické myšlení se se smrtí těchto myslitelů nezastavilo a že se také nemíní zastavit na něčí rozkaz. Vyžaduje-li církev bezpodmínečné podřízení dogmatu, neexistuje pro vědce ani filozofa žádné dogma, jež by jim mohlo být vnucováno či nadiktováno. To ovšem neznamená, že by vědecké myšlení bylo myšlení nezávazným, právě naopak: není žádného druhého, jež by podléhalo přísnější řeholi. Ale tuto řeholi si ukládá sama věda, řídící se jedinou snahou: dopátrat se pravdy.“²⁾

Mnozí pracovníci ve společenských vědách přecházeli k marxismu. Byli mezi nimi přesvědčení badatelé, ale i četní konjunkturalisté. Někteří se do táboru marxismu „dopracovali“, jiní byli „vybráni“ či „získáni“. K žádné z těchto skupin nepatřili přední čeští sociologové (I. A. Bláha, E. Chalupný, B. Foustka, J. L. Fischer, J. Král, O. Machotka, Z. Ullrich, J. Mertl a další). Jejich stanoviska byla zcela zřetelná. Neznamenala však nikterak odmítání aktivní spolupráce při tvorbě sociálně spravedlivé společnosti. Příkladný v tomto směru je přístup E. Chalupného, I. A. Bláhy a J. L. Fischera.

Chalupný necelý rok po skončení války (1946) publikoval své srovnání některých přístupů pozitivistické sociologie s marxismem. Napsal na toto téma pojednání J. Stalin a sociologie. Kladl především důraz na vědeckou stránku marxismu a kritizoval jeho vulgarizující a nevkusné zjednodušování, kterým se vyznačovala poválečná vlna propagace marxismu u nás. Chalupný zde postihl určitou tendenci „plebeismu“ projevující se v podobě neúcty ke vzdělanosti a vzdělancům i v podobě přeceňování nejzaostalejších forem fyzické práce. S tímto „kultem zaostalosti“ který měl morální hodnotu v tom, že i nejprostším lidem měla být přiznána všechna lidská práva, se však prosazoval uměle vytvářený „třídní odsudek“ intelektuálů, kteří nebyli členy komunistické strany. Chalupný citlivě zachytil první záchvěvy tohoto nezdravého jevu, jehož patologické projevy nabyly koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let obludných rozměrů.

Přesto, že Chalupný viděl počátky těchto deviací, byl ještě v roce 1946 pře-

2) J.L. Fischer, *Den po válce*. „Arch“ 1, 1969, č. 1, s. 16.

svědčen, a to i díky Stalinově brožůře O dialektickém a historickém materialismu, že marxismus je vědecká teorie.³⁾ To ovšem pro Chalupného znamenalo, že každá vědecká teorie, tudíž i marxismus, je přístupný polemice, výměně názorů a kritice. Chalupný po celý život polemizoval s mnohými teoriemi a názory, a to i s názory „mocných“ a nikdy v minulosti proti němu nebylo použito paragrafu nebo jiného mocenského prostředku, který by mu takovou činnost zakazoval. Polemizoval proto ještě v roce 1946 i se Stalinem.

Chalupný jako vědec byl přesvědčen, že věřit mohou lidé, čemu se jim zachce, třeba i v blízkost „břehů komunismu“. Brát komukoliv jeho víru považoval za stejně neslušné, jako komukoliv nějakou víru vnucovat. To však nechápal jako věc vědy, ale spíše jako mravní problém. Vědec měl podle Chalupného v osvobozené republice i nadále povinnost konstatovat, odhalovat a zveřejňovat vědecky poznanou pravku „padni, komu padni“. Byl přesvědčen o potřebnosti sociologické vědy, ať už lidé budou věřit čemukoliv. Záhy však byl napadán jako buržoazní ideolog a jeho sociologie označována za pavědu.⁴⁾

Čeští sociologové se přihlašovali k aktivní účasti na organizaci nové společnosti. Byli však „zásadně“ odmítnuti. Marxisté, a to obvykle „začínající“ a velmi mladí, kategoricky prohlašovali své nikoliv. V jejich negaci nešlo o kritiku jednotlivých stránek, teorií či principů, ale o likvidaci sociologie jako „buržoazní pavědy“ vůbec.

V roce 1948 ještě vycházela Sociologická revue, kterou s šefredaktorem I. A. Bláhou řídili ještě E. Chalupný a J. L. Fischer. Bláha vystoupil jednak proti značkování sociologie jako buržoazní vědy a jednak proti intrikám směřujícím k úplné likvidaci Sociologické revue. Prvnímu problému věnoval Bláha svoji stať Na obranu sociologie a druhému pak odpověď L. Sochorovi v článku Tvorba.⁵⁾

Bláhův postoj k otázce, zda je či není sociologie „buržoazní věda“ je i dnes poučný. „Ostatně se domnívám,“ napsal I. A. Bláha, „že obvinění sociologie z nějaké buržoaznosti padá spíše na obviňovatele samotné než na moderní empirickou sociologii. Neboť je usvědčuje z diletantské povrchnosti a z neznalosti moderní sociologie. Ten, kdo chce sociologii kritizovat, musí ji znát. Jako nebyl Carnap poražen jako logik tím, že byl nazván schizofrenikem, jako nebyla vyvrácena Einsteinova teorie relativity tím, že byla prohlá-

3) Srov. E. Chalupný, *J. Stalin a sociologie*. „Sociologická revue“ 12, 1946, č. 1, s. 27–35.

4) L. Sochor, *Společenská pavěda E. Chalupného*. „Rudé právo“ 17. února 1949, č. 40, s. 5.

5) A. B. [I. A. Bláha], *Na obranu sociologie*. (Je sociologie „buržoazní“ věda?). „Sociologická revue“ 14, 1948, č. 2 – 3, s. 148–152; týž, *Tvorba*. Tamtéž, č. 4, s. 304–306. Dále srov: týž, *Snad po staru, ale podle pravdy (nikoli Pravdy)*. Tamtéž, s. 306–308 (Bláhova reakce na článek: R.N. Foustka, *Po staru*. „Lidové noviny“ 1. 12. 1948).

šena za výplod degenerovaného židovského ducha, tak se také výtkou buržoazní sociologie nic proti sociologii nedokazuje.“⁶⁾

Abychom však pochopili opravdovost Bláhovy obrany, musíme si uvědomit právě jeho osobní podíl na skutečnosti, že česká sociologie svými výstupy v konkrétním výzkumu společnosti dosahovala již značného stupně autonomizace. Zcela zřetelně se již prokázalo, že přístup této vědy k analýze sociálních skutečností je nezastupitelný, a proto potřebný. Navíc Bláha, podobně jako Chalupný a Fischer, chápal řízení moderní společnosti jako proces, který se opírá o výkon a vědu. Socialistickou společnost považovali proto za nemyslitelnou bez konkrétních poznatků získaných sociologickými šetřeními.

Socialistická společnost neexistovala. V boji o moc se sice slibovala „cesta k socialismu“, ale v tomto boji se zápasilo o moc, nikoliv o hodnoty, které budoucí socialistická společnost k tomu, aby se stala společností nejdemokratičtější, bude potřebovat. V tomto zápase byly mnohé hodnoty (např. lidská práva) do značné míry zlikvidovány tím, že byly prohlášeny za buržoazní. S nimi odešli nebo byli odstraněni i jejich zastánci, protože prostředky k vyjádření názorů – noviny, časopisy, rozhlas a knižní produkce přešly do rukou „vítězů“. V tomto stadiu boje o moc označení sociologie za „buržoazní vědu“ vlastně znamenalo její rozsudek smrti.

V tomto rámci v letech 1945 – 1948 sociologové nejen vyjádřili svá stanoviska k základním procesům vývoje společnosti, ale pokračovali v poznávání jednotlivých oblastí sociální reality a usilovali i o objevování nových výzkumných problémů. Takovou znovuobjevovanou, ale ne příliš frekventovanou oblastí pro sociologii byl i film. Ze světové sociologické literatury byla u nás známa pouze kniha J. P. Mayera *Sociology of Film*.⁷⁾

V terénních výzkumech brněnské sociologické školy se vždy počítalo i s šetřením výchovného a zábavného působení filmu, ale ani zde nedošlo k soustavnému monografickému zpracování. Vedoucí osobnost této školy, prof. I. A. Bláha, podporoval tuto možnost jednak svým komplexním sociologickým výzkumem města Brna v roce 1947 a jednak bezprostředními radami a pomocí posluchačům sociologie. Například svůj dosud nepublikovaný rukopis knihy *Sociologie umění* dal k dispozici kandidátovi sociologie Jiřímu Kolajovi, který připravoval svoji rigorózní disertaci právě o sociologii filmu. Po úspěšné obhajobě ji J. Kolaja vydal pod názvem *K problematice filmu*.⁸⁾

Kolaja sociologicky sledoval film jako charakteristický kulturní a sociální jev doby a snažil se zachytit podobnost kulturních a sociálních struktur své doby s filmem. Např. podobnost mezi filmem a průmyslovým výrobkem:

6) I. A. Bláha, *Na obranu sociologie*, s. 149.

7) J. P. Mayer, *Sociology of Film*. London 1945.

8) J. Kolaja, *K problematice filmu*. Praha 1948.

„Film se nejen svou strojovou genezí, svou formou socializace, nýbrž i hodnocením se strany obecnosti pohybuje na hranici strojového výrobku . . . Ruku v ruce s charakterem strojovosti anebo přesněji řečeno, právě pro svůj strojový charakter nabývá film zároveň i charakter demokratičnosti. A to nejen svou formou, nýbrž i svým obsahem. Optičnost filmových obrazů je demokratizovatelná nám všem bez jakéhokoliv předběžného vzdělání a cviku.“⁹⁾

Jakou funkci přisuzoval J. Kolaja filmu ve společnosti po druhé světové válce?

Kolaja chápal kategorii „společnost“ v duchu názorů svých vysokoškolských učitelů (I. A. Bláha, E. Chalupný), tj. jako celek složený z rozdílných částí, které usilují o zachování jisté rovnováhy „bránice se tak proti překrvení některé ze společenských funkcí na úkor druhé“.¹⁰⁾ Do souhry těchto složek zařazoval J. Kolaja o film. Film plní tuto svoji funkci jednak z hlediska společnosti a jednak z hlediska jednotlivce: „Společnost jako živá dynamická jednotka, která se stále uskutečňuje, ale zároveň není nikdy hotova, vyvíjí síly — tlaky k udržení své společenskosti. Film je nepochybně jeden z prostředků, kterým se tato společensko-záchovná funkce (společensko-tvorná funkce) realizuje. Jedinec, který se snaží filmem ukojit své duševní potřeby, vykonává tím nevědomky také společensko-záchovné funkce filmu.“¹¹⁾

Kolaja spatřuje důvody této funkce filmu především ve srozumitelnosti a přístupnosti filmových znaků všem lidem bez rozdílu vzdělání. A tak film je nejširším nástrojem informace o faktech „optické povahy“. To je také rámec jeho výchovných vlivů. Společensko-záchovné a informačně-výchovné funkce považuje J. Kolaja za funkce společensky dostředivé. Existuje však i funkce sociálně destruktivní tam, kde film propaguje jistou dávku násilí.¹²⁾

Propagace násilí zde ještě není chápána jako hrozící nebezpečí mobilizace agresivních tendencí ve společnosti. Ta se objevuje o několik let později, tak jak na to upozornil Herbert Marcuse ve své studii *Agressivität in der gegenwärtigen Industriegesellschaft*, kde klade za vinu nejen filmu, ale i ostatním sdělovacím prostředkům vliv na vytváření situace, jejímž „normálním znakem“ je psychologické přivyknutí na válku a na určitou kvótu mrtvých.¹³⁾ Kolaja však naznačil i tuto tendenci, když zdůraznil význam sociálně kompenzační funkce filmu. Za příklad aplikace této funkce považuje většinu Chaplinových filmů. „Všichni slabí a odstrkovaní,“ napsal J. Kolaja, „jsou kompenzováni vítězstvím slabého mužička v tvrdáku. Stejně tak i vítězství

9) Tamtéž, s. 60–61.

10) Tamtéž, s. 62.

11) Tamtéž, s. 62–63.

12) Tamtéž, s. 66.

13) Srov. H. Marcuse, *Agressivität in der gegenwärtigen Industriegesellschaft*. In: *Friedensforschung*. E. Krippendorff (ed.), Köln — Berlin 1970, s. 133–146.

spravedlnosti ve filmu, milostné scény, cizí země a moře působí kompenzačně. Tato kompenzační funkce filmu se může ovšem často změnit ve funkci stimulační a často společensky odstředivě stimulační. Filmy o dobrodružích a gangsterech, stejně jako filmy, které ukazují přepych a laciné způsoby hospodářského a sociálního vzestupu, navádějí zvláště k napodobení a tím tedy nutně působí sociálně destruktivně.¹⁴⁾

Tak Kolajova monografie vede k nastolení otázky, a to otázky sociologicky závažné, o hodnotě filmu a změnách v postojích diváků. Tento závažný problém však sociologie u nás po roce 1948 řešit nemohla, protože jako obor byla prostě zakázána. Ve čtvrtém čísle patnáctého ročníku Sociologické revue se její redaktoři omluvili čtenářům, že jde o vydání posledního čísla.

Z historie společenskovědního poznání je známo, že aktuální poznání společnosti je často velmi nepřesné, protože mnohé současné jevy a události se výrazně projeví až ve svých důsledcích, které teprve nastanou. Věda, která by však realizovala toto aktuální poznávání struktury a dynamiky současné společnosti, byla prohlášena za buržoazní, a tudíž společnosti nepřátelskou.

V druhé polovině čtyřicátých let a v padesátých letech se konkrétní projevy společenského života, včetně významných osobností, hodnotily za použití vyspekulovaných šablon a obrazných definicí. Nešlo o konkrétní rozbor, ale o předem stanovenou nálepku či nadávku. Tak např. A. Kolman napsal stať Bertrand Russell — zbrojnoš imperialismu, v níž za základ Russellovy etiky označil „zvířecký buržoazní individualismus“.¹⁵⁾

Na I. ideologické konferenci vysokoškolských vědeckých pracovníků, která se konala v Brně v roce 1952, již obor sociologie, považovaný navíc za kosmopolitický, zastoupen nebyl. Václav Kopecký však předvedl, co je to dogmatická metoda s „aktuálními aplikacemi“. Řekl zde, že imperialisté „používají jako své zbraně právě tak kosmopolitismu, jako nacionalismu“ a provedl následující aplikaci: „Kombinuji používání těchto svých zbraní. Vidíme to i na zrádné činnosti agentů západního imperialismu, na ideologické výzbroji zrádných band titovců, rajkovců, trajčokostovů apod., u nás bandy Slánského, Švermové, Šlinga, Clementise a spol. Vidíme, že k jejich výzbroji patřil kosmopolitismus v podobě trockistické a sionistické stejně jako nacionalismus.“¹⁶⁾ Tato metoda aplikací, naprosto nepřijatelná ve společenské vědě vůbec, byla psychologicky doplňována přístupem apriorního podezřívání, což mohlo být v určitých souvislostech považováno za „angažované hodnocení“.

14) J. Kolaja, *K problematice filmu*, s. 67.

15) A. Kolman, *Bertrand Russell — vooružoněc imperialismu*. „Voprosy filosofii“, 1953, č. 3, s. 168–182.

16) V. Kopecký, *Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu*. In: *Sborník dokumentů I. ideologické konference vysokoškolských vědeckých pracovníků*. Praha 1952, s. 26.

Nebezpečnost této metody spočívala v tom, že vytvářela atmosféru obav a strachu z konkrétního výzkumného procesu, bez něhož v sociologii pracovat nelze. Každý empiricky zjištěný fakt mohl být takto libovolně posouzen a hodnocen jako nepřátelský zájem. Společenské vědě se tak vnucovala role komentátora obecných, často nic neříkajících usnesení. Důsledkem bylo oddělování obecných závěrů (často předem připravených) od studia fakt. Teorie a empirie se tak dostaly do zvláštního postavení, v němž teoretické postuláty, pokládané předem za pravdivé, se obracely k empirickým skutečnostem v nejlepším případě jako k ilustraci.

Sborník z brněnské konference neobsahuje žádný příspěvek z oboru sociologie. L. Štoll se sice ve svém referátu pětkrát zmínil o sociologii, ale pouze jako o teoriích, které „nemají s vědou nic společného“.¹⁷⁾ Na konferenci se ozvaly některé hlasy (J. Popelová, J. Macek) volající po potřebě orientovat vědecké bádání na sepětí teorie a empirie, které však L. Štoll považoval za „zmatek a nedorozumění“.¹⁸⁾

Po kritice dogmatismu v roce 1956 v SSSR bylo možné i v našich poměrech nastolit problém konkrétního výzkumu společnosti, i když ještě nikoliv bez rizika, že pracovníci upozorňující na tuto možnost vědeckého poznání sociálních jevů, budou označeni když ne za třídního nepřítele, tak aspoň na nositele buržoazních přežitků ve společenské vědě. Tak po dlouhé době došlo k diskusi o překonávání spekulace, schematismu a dogmatismu. Jako jedna z cest se nabízelo poznání metod užívaných v empirické sociologii.

I ne příliš rozsáhlá možnost diskuse o dříve zakázaném vědním oboru s sebou přinášela větší pocit svobody, a tudíž i širší společenský zájem o sociologii. Lidé, kteří nebyli bezprostředně zainteresováni na rozvoji sociologie u nás, ale věděli o jejím pronásledování, se zajímali o její rehabilitaci jako o symptom možnosti větší svobody myšlení a projevu. Tak se sociologie opět stala předmětem širšího společenského zájmu.

Již v roce 1958 mohl Jaroslav Klofáč publikovat *Přehled hlavních oblastí a nejdůležitějších metod současné západní sociologie*.¹⁹⁾ Šlo o informaci, která se spíše orientovala na rozsah popisované problematiky, než na podstatný rozbor. Proto také zmínka o sociologii filmu je tohotu druhu. Klofáč ji uvádí jako součást výčtu jednotlivých sociologických disciplín, které se v západní sociologii pěstují: „Existuje sociologie sportu, hry, sociologie tisku, rozhlasu, filmu, sociologie módy . . .“²⁰⁾ V roce 1959 Jaroslav Klofáč společně s Vojtě-

17) Tamtéž, s. 57.

18) Tamtéž, s. 51.

19) J. Klofáč, *Přehled hlavních oblastí a nejdůležitějších metod současné západní sociologie*. In: L. Tondl a kol., *Současná západní filozofie*. Praha 1958, s. 163–199.

20) Tamtéž, s. 190.

chem Tlustým vydali svou monografii s názvem *Současná empirická sociologie*, jejíž titul neozdobili ani značkou „západní“, ani „buržoazní“. Bylo jim to ovšem vytýkáno. O filmu a jeho výzkumu zde uvedli:

„Výzkum filmu tvoří především důležitou součást sociologie kultury. Film je však zároveň pro svou podmanivou přístupnost masám a názorný 'jazyk' významným prostředkem moderní propagandy. O masovém účinku filmu (třebas se rychlým šířením televize jeho funkce snižuje) svědčí skutečnost, že na světě je přibližně asi 100 000 kin s 50 miliony míst. Sociology zajímá hlavně účinek filmu na smýšlení mas, po případě jak jsou jednotlivé druhy filmové produkce přijímány. Vzhledem k značnému kulturnímu, osvětovému, pedagogickému, psychologickému a politickému vlivu filmu na široké vrstvy zajímá jeho výzkum odborníky mnoha odvětví . . .“²¹⁾

To byly první kroky k obnově sociologie, která oficiálně nebyla povolena do roku 1963. V listopadu 1962 uveřejnil J. Klofáč v *Rudém právu* článek nazvaný *Naléhavý požadavek praxe našeho dalšího rozvoje*. Kritizoval zde zaostávání společenské teorie, její povšechnost a malou pomoc společenské praxi. Východisko spatřoval v konkrétních empirických výzkumech. Je pochopitelné, že prosadit takový článek do *Rudého práva* v tehdejších poměrech bylo možné jen za pomoci celé řady stranických funkcionářů, lidí vzdělaných a demokraticky smýšlejících. Byli to většinou ti, kteří se pak po vstupu vojsk stali předmětem pronásledování aktivními normalizátory. Klofáč ve svém článku také musel volit určitou kompromisní formu, aby zcela nenarušil charakter tehdejší publicistiky. Proto když uváděl potřebnost empirických sociologických šetření, musel zdůraznit, že empirický výzkum není všelékem a že vždy marxistovi musí jít o zachování správné míry mezi teorií a empirií. „Přitom samozřejmě nejde jen o pouhý popis,“ napsal J. Klofáč, „jak je to časté v buržoazní empirické sociologii, ale zároveň o zobecnění, hledání hlubších souvislostí a příčin, a to s cílem, aby mohly být dány podklady pro praktické zásahy.“²²⁾ Klofáč, jak jsem ho poznal, byl o tom ovšem přesvědčen.

Snahy po znovuvybudování sociologie v české vědě byly vlastně kritikou dogmatické schematičnosti a spekulativnosti. O sociologii se již mohlo veřejně diskutovat. V listopadu 1963 mohl J. Klofáč použít název této vědy v titulu svého článku *Jak je to s naší sociologií?*, v němž se mimo jiné uvádí:

„Zkrátka, aby naše sociologie a hlavně sociální výzkum splnily to, co se od nich očekává a měly vůbec nějaký smysl pro praxi, musí být splněny některé základní teoretické a organizační předpoklady:

21) J. Klofáč — V. Tlustý, *Současná empirická sociologie*. Praha 1959, s. 159–160.

22) J. Klofáč, *Naléhavý požadavek praxe našeho dalšího rozvoje*. „*Rudé právo*“ 6. listopadu 1962, č. 307, s. 4.

1. Dát sociálnímu výzkumu co nejsolidnější teoretickou základnu, především ve vědeckých technikách a metodách výzkumu.
2. Ustavit vědecká sociologická pracoviště, jež by jednak teoreticky rozvíjela tento obor, jednak na základě vědeckých metod prováděla konkrétní výzkumy.
3. Zajistit koordinaci sociálních výzkumů a spolupráci teoretických sociologických pracovišť i těch úseků, kde pro správné řízení příslušných oblastí sociálního života je nezbytný sociální výzkum.²³⁾

10. dubna 1964 byla ustavena Československá sociologická společnost v čele s profesorem Jaroslavem Klofáčem. Postupně vznikala jednotlivá sociologická pracoviště a v roce 1965 začal vycházet první ročník Sociologického časopisu. Sledovat proto skutečný firemní zájem sociologie o film v této době by bylo přinejmenším nepřesné. Nelze však přehlédnout, že i v padesátých letech se objevovaly v tisku výstupy, v nichž bychom našli sociologické postřehy, hypotézy a dílčí úsilí o sociologickou orientaci. Patří k nim takové studie jako např. A. M. Brousila *O filmu a literatuře*,²⁴⁾ Z. Nejedlého *Několik slov o filmu*²⁵⁾ nebo F. Vrby *Nová jména v československém filmu*²⁶⁾ aj.

V roce 1965 schválilo Vědecké kolegium filozofie a sociologie Koncepti rozvoje československé sociologie v letech 1966 – 1970. Časové vymezení rokem 1970 jako by předjímalo, že tímto rokem opět začne devastace sociologie a společenských věd u nás vůbec. V koncepci byla stanovena síť sociologických pracovišť (celkem 18) a struktura úkolů československé sociologie v letech 1966 – 1970. Tuto strukturu tvořilo 22 úseků od obecné sociologie, dějin sociologie přes výzkum volného času až po sociologii rozvojových zemí a sociologii armády. Desátý úsek tvořila sociologie kultury.²⁷⁾ Na samostatné vymezení sociologie filmu se v tomto stadiu rozvoje sociologie u nás ještě nemyslelo. Sociologie kultury se měla ovšem zaměřovat na problematiku masové kultury, mimoškolní vzdělávání, na kulturní aktivitu ve volném čase, na studium problematiky sdělovacích prostředků, na metody a techniky sociologického výzkumu v oblasti kultury apod.²⁸⁾ Koncepce o garantech tohoto úkolu uvádí: „Výzkum těchto otázek bude provádět fakulta osvěty a novinářství University Karlovy ve spolupráci s Osvětovým ústavem v Praze a Brati-

23) Týž, *Jak je to s naší sociologií?* „Rudé právo“ 2. listopadu 1963, č. 302, s. 3.

24) A. M. Brousil, *O filmu a literatuře*. „Var“ 2, 1949, č. 6–7, s. 186–189.

25) Z. Nejedlý, *Několik slov o filmu*. In: Z.N., *Za kulturu lidovou a národní*. Praha 1953, s. 211–215.

26) F. Vrba, *Nová jména v československém filmu*. In: *Kniha o vědě, technice a kultuře XX. století*. Praha 1960, s. 398–408.

27) *Koncepce rozvoje československé sociologie v letech 1966 – 1970*. „Sociologický časopis“ 1, 1965, č. 6, s. 649–655.

28) Tamtéž, s. 653.

slavě, Československým rozhlasem a televizí, s některými pracovišti vysokých škol a Sociologickým ústavem ČSAV.²⁹⁾

Z uvedené koncepce specifické zaměření na otázky filmu nebylo zcela patrné. Zájem sociologů o otázky masové kultury a o kulturní aktivitu ve volném čase naznačoval, že na půdě firemní sociologie se objeví studie a výzkumy dotýkající se filmu když ne komplexně, tak alespoň v souvislostech s uvedenými problémy.

První kontakt sociologů s filmovou problematikou v polovině šedesátých let se však uskutečnil na semináři sociologických filmů, který se konal z podnětu doc. Bedřicha Weinera, předsedy vědecko-metodické rady sociologie Společnosti pro šíření vědeckých a politických znalostí, v Praze ve dnech 11. a 12. října 1965. Cílem tohoto semináře bylo „... seznámit vědecké a umělecké pracovníky i zástupce příslušných institucí s československou i zahraniční tvorbou sociologických filmů při ovlivňování myšlení a chování lidí, navázat osobní kontakty mezi sociology a filmovými a televizními pracovníky a naznačit možnosti realizace sociologických filmů u nás“.³⁰⁾

V jednotlivých referátech se o filmu uvažovalo jako o sociologickém nástroji poznání společnosti, jako o technice lidských vztahů, tedy jako o sociologické metodě. Realizačními metodami sociologických filmů se zabýval ve svém vystoupení dr. Ludvík Baran z katedry dokumentaristiky FAMU. Upozornil na fantazijní a dokumentární zobrazování ve filmu a v televizi. Seminář měl svoji dokumentační část, v níž byly účastníkům promítnuty následující filmy:

Když nám bylo osmnáct (r. V. Doseděl)
Generace bez pomníku (r. R. Krejčík)
Hrdinové, na které nezbyl čas (r. I. Toman)
Potlach (r. P. Brezina)
Horečka (r. I. Soeldner)
Národnost dětská (r. R. Činčera)
Dvanáct rozhnevaných předsedů (r. J. Pogran)
Slovo mají zemědělci (r. M. Hrubý)
Největší přání (r. J. Špáta)
Proč? (r. E. Schorm)
Zrcadlení (r. E. Schorm)
Pozor na hlavu (r. O. Očenáš)
Praha ze soboty na neděli (r. B. Šefranka)

29) Tamtéž.

30) J. Macků, *První seminář sociologických filmů*. „Sociologický časopis“ 2, 1966, č. 1, s. 122.

Obsahově se filmy orientovaly ve velké části na způsob života a jeho proměny a konfliktnost u věkové sociální skupiny mládeže, pozornost však byla věnována i metodickým postupům (např. film-anketa).

V roce 1966 se českoslovenští sociologové připravovali na 6. světový sociologický kongres, který se konal ve dnech 4. – 11. září 1966 v Evianu ve Francii. Z Československa se kongresu zúčastnila desetičlenná oficiální delegace. Jednání probíhalo v sekcích, výzkumných komisích a v pracovních skupinách. V pracovní skupině zabývající se otázkami masové komunikace byl předložen rovněž příspěvek pracovníků Filmového ústavu z Prahy M. Benešové, I. Pondělíčka, Z. Štábly a I. Svitáka na téma *Filmový hrdina v mladé vlně československého filmu*. Byl přijat velmi kladně a v pracovní skupině bylo konstatováno, že „tento příspěvek otevřel cestu ke zkoumání sociologie kina“.³¹⁾

Autoři příspěvku zkoumali problém životního úspěchu filmových hrdinů. Provedli srovnání s rokem 1960 a s filmovými hrdiny z tvorby let 1963 – 1965. Zatímco tvorba roku 1960 přináší ještě prvky schematičnosti, hrdinou je převážně příslušník dělnické třídy, tvorba tzv. nové vlny je pojata demokratičtěji, pluralističtěji, bez moralizování a schematizace. Je zcela zřejmé, že příznivější podmínky, které vedly v těchto letech k obnovení sociologie, spolupůsobily rovněž při vstupu nové generace režisérů, kteří po absolutoriu na FAMU natočili svůj první celovečerní film. Byli to následující filmy, u nichž autoři příspěvku uvedli rok výroby, jméno, datum a místo narození režiséra.³²⁾

1962	<i>Slnko v sieti</i>	Štefan Uher	4. 7. 1930	Prievidza
1963	<i>Černý Petr</i>	Miloš Forman	18. 2. 1932	Čáslav
1963	<i>Křik</i>	Jaromil Jireš	10. 12. 1935	Bratislava
1963	<i>O něčem jiném</i>	Věra Chytilová	2. 2. 1929	Ostrava
1963	<i>Postava k podpírání</i>	Pavel Juráček	2. 8. 1935	Příbram
1964	<i>Démanty noci</i>	Jan Němec	12. 7. 1936	Praha
1964	<i>Každý den odvalu</i>	Evald Schorm	15. 12. 1931	Praha
1965	<i>Bloudění</i>	Antonín Máša	22. 7. 1935	Višňová, okr. Příbram
1965	<i>Intimní osvětlení</i>	Ivan Passer	10. 7. 1933	Praha
1965	<i>Nikdo se nebude smát</i>	Hynek Bočan	29. 4. 1938	Praha

31) P. Machonin – Z. Strmiska, 6. světový sociologický kongres v Evianu. „Sociologický časopis“ 3, 1967, č. 2, s. 211.

32) M. Benešová – I. Pondělíček – I. Sviták – Z. Štábly, *Filmový hrdina v mladé vlně československého filmu*. (Příspěvek pro VI. světový sociologický kongres v Evianu v září 1966). „Sociologický časopis“ 3, 1967, č. 5, s. 564.

Každým rokem se vydávají milióny (v různých měnách) na výrobu filmů s přesvědčením nebo se snahou, aby jejich hrdinové zapůsobili na určité změny v postojích diváků. Vždy jde o širokou a pestrou paletu postojů lidí k alkoholismu, mládeže k starším občanům, k rasové či ženské otázce, k užívání drog, k partnerským vztahům, k erotice apod. Obecným základem je pro takové působení právě hodnotová orientace filmových hrdinů.

Pracovníci Filmového ústavu ve svém příspěvku sestavili schéma základních hodnot a dospěli k závěru, že „výraznou převahu mají ony hodnoty, které se bezprostředně týkají lidských vztahů, zatímco méně než polovina postav reprezentuje hodnoty kolektivního a sociálního řádu. Pozoruhodně nízké jsou počty osob, které jsou hodnotově orientovány na slávu, prestiž, materiální statky, moc, komfort, vědění. Konečně je příznačná i naprostá neexistence náboženských, uměleckých a vlasteneckých hodnot a amorálních cílů. Hodnoty jsou chápány dynamicky a vztah k nim se u jednotlivých postav často mění, v některých případech až k opaku původního stanoviska.“³³⁾

Výzkum ukázal, že režiséři mladé vlny protestují svým dílem proti schematismu a podřizování se dogmatické manipulaci. Jde jim o stejná zjištění jako sociologickému výzkumu, který objevuje konkrétní jednající lidské individuality a jejich specifické projevy. Objevuje to nikoliv jen proto, že lidé chtějí žít svobodně, ale také proto, aby se svoboda a nezadatelná lidská práva stala součástí jejich životní motivace a hodnotové orientace.

Na rozvoj české sociologie v šedesátých letech působila mimo řady dalších proudů sociologie polská. Pokud jde o otázky filmu a masové kultury, značný ohlas u nás měla kniha A. Kłosowské *Kultura masowa* (Krytyka i obrona), vydaná ve Varšavě v roce 1964 a v českém jazyce v Praze 1967. Film charakterizuje jako „první oblast masové kultury, kde se stalo běžným používání termínů 'průmysl' a 'produkce' v aplikaci na úvahy o kultuře v užším slova smyslu“.³⁴⁾ Její ideje spolupůsobily na vytváření konkrétních projektů sociologických výzkumů, v nichž byla věnována dílčí pozornost i filmu.

Jeden z takových výzkumů z poloviny šedesátých let se zabýval vztahem vysokoškolských studentů a masové kultury v Praze. Probíhal na fakultách: přírodovědecké, matematicko-fyzikální, technické a jaderné fyziky, právnické, politické ekonomie a na elektrofakultě. Výzkum měl získat fakta o kulturních zájmech posluchačů co do struktury a intenzity těchto zájmů.

Výsledky výzkumu ukázaly, že film patří na přední místo při využívání volného času. Jak uvádí zpráva o výsledcích výzkumu, „studenti navštívili za měsíc, v němž byl konzum sledován, podstatně více filmových představení než

33) Tamtéž, s. 568–569.

34) A. Kłosowská, *Masová kultura*. Praha 1967, s. 129.

všech ostatních kulturních podniků dohromady a také viděli za tuto dobu více filmů, než přečetli knih. Z celkového počtu 3 565 absolvovaných kulturních podniků (případně přečtených knih) připadá na filmová představení 38,8 %, na divadla, koncerty (včetně džezových), výstavy a večery poezie dohromady 31 % a na přečtené knihy 30,2 % z této celkové sumy, která představuje vysokou průměrnou konzumaci 8,5 kulturních podniků za měsíc, nepočítaje v to konzumaci realizovanou prostřednictvím rozhlasu a televize.³⁵⁾

Podobně velký zájem o film u dorůstající generace, a to i v továrnách a na středních školách, zjistila v polovině šedesátých let i další sociologická šetření. Ukazují to i výsledky výzkumu volného času, které potvrzují, že dělnická a středoškolská mládež tráví volný čas tím, že volí aktivity, v nichž převládá „návštěva kin, poslech rádia (převážně taneční hudby) a televize (kterou sleduje 95 % mládeže). V televizi se sledují hlavně celovečerní filmy.“³⁶⁾

Rozsáhlejší sociologický výzkum zaměřený výrazně na problematiku filmu a společnosti byl ukončen v roce 1969. Byla to akce badatelského kabinetu Filmového ústavu, který provedl obsažné šetření „Obrazu člověka v české kinematografii z let 1922, 1932, 1942, 1952, 1963“. Na výzkum se vedle pracovníků Filmového ústavu Ivana Svitáka, Marie Benešové a Zdeňka Štábly, podíleli externí spolupracovníci ústavu Stanislav Dvorský, Vratislav Effenberger, Roman Erben a Petr Král.

Za předpoklady správné orientace tohoto výzkumu považovali autoři aplikaci znalostí z obecné sociologie, jejích metod a technik, dále pak poznatky ze sociologie kultury, sdělovacích prostředků a volného času.³⁷⁾

Zhodnocení těchto sociologických poznatků se projevilo i při formulaci závěrečné 385stránkové zprávy. Film je zde posuzován především v souvislosti se sociologickými poznatky o masové kultuře jako „moderní mýtus, jenž vytváří podstatnou část této kultury, a jako masové sdělení, jež je v určité souvislosti s problematikou volného času, nudy, komunikace, interpersonálních vztahů a s prefabrikací myšlenkových stereotypů“.³⁸⁾

Pokud jde o cíl výzkumu, autoři považovali právě vlastní sociologickou problematiku, tj. vztah společnosti a filmu, za základní a nosnou část celého šetření. U časových vymezení, po deseti letech, sledovali charakter vzorku, dějinnou základnu, obraz člověka, jak jej podávala filmová produkce jednotlivých časových úseků, a v nich i charakteristiku určitého ideologického profilu filmu.

35) L. Malická, *Vysokoškolští studenti a masová kultura*. „Sociologický časopis“ 6, 1970, č. 1, s. 13.

36) A. Červinka a kol., *Práce a volný čas*. Praha 1966, s. 149.

37) M. Benešová – I. Sviták – Z. Štábly a kol., *Obraz člověka v české kinematografii z let 1922, 1932, 1942, 1952, 1963*. Praha 1969 (interní tisk Filmového ústavu), s. 3.

38) Tamtéž.

Výzkumná zpráva představuje obsáhlý materiál, který spočívá jednak v empirických zjištěních a jednak v závěrech, které ukazují na možnosti dalšího badatelského zaměření. K takovým námětům patří problém využívání filmu v totalitních režimech k manipulaci veřejného mínění, působení filmu a jeho úloha ve společenském vědomí či vliv technických postupů filmové tvorby na estetické cítění apod. Řada z nich se však nemohla stát v následujících letech „normalizace“ předmětem sociologického výzkumného zájmu.

Otázky filmu v letech 1945 – 1970 se objevují jako součást zájmu české sociologie o poznávání konkrétních oblastí sociální skutečnosti. Nesetkáváme se zde ještě s úsilím o širší syntézu, ani o zařazení filmu do systému sociologie, jak tomu bylo např. v díle I. A. Bláhy nebo E. Chalupného.³⁹⁾ V roce 1970 a v následujících dvaceti letech se od sociologie vyžadovala spíše služebná činnost „normalizačnímu režimu“ než věcná analýza směřující k pravdivému poznání společnosti. Objevovat pravdu o hodnotové orientaci českého filmu, o ideologizaci a lživosti četných scénářů nebo dokonce posuzování dokumentárních snímků o „věrnosti lidu“ normalizačnímu režimu – to vše bylo postaveno mimo zákon.

SUMMARY

Czech Sociology and Questions of the Film after the Second World War (1945–1970)

Emanuel Pecka

Sociology has developed in Czech countries in years 1945 to 1970 in two stages. The first one, which started in the year 1945 has ended with an administrative liquidation of sociological workplaces and the Sociological Magazine in the year 1949. The second stage had its origins in the end of the fiftieth and its first results appeared as a creation of the Sociological Society in April 1964, an issue of the first number of

39) Srov. E. Pecka, *Starší česká sociologie a otázky filmu*. „Iluminace“ 2, 1990, č. 1, s. 30–42.

the Sociological Magazine in the year 1965 and in the same year by an approval of the Concept of Development of Czechoslovak Sociology in the Years 1966 – 1970 by the Scientific Advisory Board of Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences.

In the first stage the Czech sociology proceeded in a direction interrupted by the War – it strove for development of studies in separate spheres of life of the society. The film was by no means an important object of that research interest. A short time period of this stage (1945 – 1949) did not brought sufficient chances even for development of sociology of industry, politics, or municipality and habitation. Therefore the film in that years cannot be more than peripheral interests of research activity of Czech sociologists. Nevertheless there appeared a sociological monograph of Jiří Kolaja with a title „About questions of the Film“ which was a rigorous work from a field of sociology, originally.

J. Kolaja was engaged in relation of the society and the film. In this fundamental sociological question he considered about „socially-conservative function of the film“, its informative function and facts of „optical nature“, and he also noted some dysfunctional elements in an acting of this medium.

A number of workers in an area of social sciences have a credit in restoration of sociology in Czech conditions in the sixtieth. An effort to reclaim this field had to be connected with a large degree of their civil courage. As far as their professional direction is concerned it was necessary to overtake a delay of knowledge which has at its disposal sociology above all in western world. This period is therefore the period of information about sociology, its methods and specific branches in the west and also about sociology of the film, accordingly. First references of this direction are given in works of J. Kľofáč and V. Tlustý. Sociologists have also organized a seminar on sociological films. With an aim to improve the research methods and techniques. The first steps in a direction of the sociological research interest has become a „film hero in a young wave of the Czechoslovak film“. A partial research of a relation of the free time and attendance of film performances was directed above all to attitudes of a growing up generation.

In the year 1970 sociology in Czech countries has been „temporarily“ replaced at universities by a „scientific communism“ and it was „normalized“ later on at a level of an apology of the régime of „normalization“.